

Юрій КАРПЕНКО (Одеса)

ДЕЩО ПРО ЗАГОЛОВКИ

УДК 811.161.2'373.4:821.161.2

Карпенко Ю.О. Дещо про заголовки; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 3; мова – українська.

Анотація. Йдеться тільки про однолексемні заголовки в творах двох великих поетів – батька і сина, Олександра Олеся та Олега Ольжича. Серед словесних спеціально створених заголовків у Ольжича однолексемних значно більше – 49 (41,8%), у Олеся – 21 (6,0%), причому у нього дволексемні заголовки переважають. За змістом вони теж істотно розрізняються – ніжна лірика (Олесь) і бойова наснага (Ольжич).

Ключові слова: заголовок, однолексемний заголовок, історія та сенс його виділення, О.Олесь, О.Ольжич.

Resume. The article is dedicated to the problem of one-word titles of two great poets – father and son, Alexander Oles and Oleg Olzhitch. Among specially created titles one-word previal in Olzhitch's works – 49 (41,8%), in comparison to those in Oles's – 21 (6,0%), the latter giving preference to two-word titles. They also considerably differ in their semantics – tender lyrics (Oles) and determination, fighting spirit.

Key words: title, one-word title, history and purpose of its sinngling out, A.Oles, O.Olzhitch.

Скільки вже про ті заголовки понаписувано, а хочеться ще писати. Бо дуже цікаво і дуже складно. Розкрити всі зв'язки заголовка з твором значно важче, ніж зв'язки наймення з персонажем. Цю статтю присвячено зіставленню заголовків батька й сина – двох великих українських поетів Олександра Олеся й Олега Ольжича. Зіставлення проводиться не зовсім стандартним методом. У всякому разі воно нам ще не траплялося. Засадою є не якість, а кількість, Якість, звісно, теж враховується, але вже на базі кількості. Ми просто порахували заголовки й кількості слів у кожному з

них. І подивилися, що з того вийшло.

Аналіз ґрунтується на двох збірниках: 1) Олесь О. Вибране. – К.: Рад. письменник, 1958, передмова М.Рильського, 518 с.; 2) Ольжич О. Цитаделя духа. – Братислава, Пряшів, Лондон, 1991. – 270 с. Це останнє видання кваліфіковане як повне зібрання творів. Впорядкування (включено витяги зі статей самого О.Ольжича і статей чи згадок про нього), передне слово та примітки належать М.Неврлому.

З урахуванням назв циклів у збірці О.Олеся маємо 360 творів, з них 301 (83,7%) – без заголовків: у "Змісті" вони вказані за першим рядком, а в самій публікації подаються без будь-якого заголовка. Отже, маємо заголовки лише 59 творів О.Олеся (16,3%). У збірці ж О.Ольжича 118 творів, серед яких без заголовка 54 (45,3%), а з заголовками 64 (54,7%). Отже, хоч творів у збірці Ольжича значно менше, але свій заголовок там має навіть більше творів, ніж у Олеся. При цьому тут впадає у вічі і така відмінність. У О.Олеся твори без заголовка таки просто цього заголовка не мають. У О.Ольжича ж справа обстоїть інакше. У 32 віршах без заголовків над віршем надрукований окремо перший його рядок або його частина, до того ж більшим шрифтом (таким, як справжній заголовок). Перший рядок не можна вважати справжнім заголовком, але його заміником, ерзацом – цілком можна. Разом з ними у збірці О.Ольжича маємо 96 віршів з заголовком і тільки 22 – без нього. Ця обставина засвідчує, що у Ольжича епічний принцип має перевагу над ліричним, чим він істотно відрізняється від Олеся, де справи обстоять навпаки. Однак для чистоти експерименту далі розглядатимемо тільки справжні заголовки, які не є повторенням першого рядка вірша.

59 заголовків Олеся мають такий лексемний розподіл: з двох слів складається 29 заголовків, з одного – 21, з трьох – 7, з семи – 1, з дев'яти – теж 1. У Ольжича цей розподіл вимальовується інакше. Перед ведуть однослівні заголовки – їх 49. Двослівних же тільки 10 і трислівних – 5. І

все. Без урахунку ерзаців за словесним складом інших заголовків у О.Ольжича немає. Лаконізм і поцінування повновагості слова тут – як і в інших випадках – у Ольжича проявляється дуже виразно. У подальшому – в цій статті ми розглянемо й зіставимо тільки однолексемні заголовки.

Серед 21 однослівного заголовка О.Олеся панує найтонкіша лірика – ніжні емоції, експресивні побудови. Вірш і прямо може називатися "Любов" – любов до дівчини. Але любов хлопця і дівчини – то ліричний стандарт. І в поезії закохується в дівчину сама ніч: "О не дивуйсь, що стільки зір на небі, / Що ночі так прозора срібна мла, – / Це ніч ясна вбиралася для тебе, / Для тебе й срібло розлила" (40). Чотири заголовки – назви квітів: "Айстри", "Конвалія", "Безсмертники", "Троянди". Усі ці вірші – таки про ті квіти, що названі в заголовку. Але барвіста й тонка антропоморфізація зводить їх на людину – на кохану. Ось про безсмертники, навіть уже не живі, засушені: "вони сміються, мов вві сні, / І погляд мій приковують до себе, / Нагадують розкоші весняні / І кажуть про тепло, про радощі, про тебе" (52). Залежно від настрою і скерування поетової думки квітам може бути ліпше серед природи чи, навпаки, вже в букеті. Так, конвалія "в дивуванні застигла, зомліла... / Бо понад нею не віти гойдались, – / Мовчки кімната пустельна сіріла..." (85). А з трояндами інакше: "В вазі троянди в кімнаті стоять, / Дивляться ясно, цвітуть і пахнуть" (107).

Дати заголовок ліричному віршеві взагалі дуже важко, а тим паче – заголовок однолексемний. Він може вказувати на час дії: "Зимою" (48), "Восени" (183) "Рано-вранці" (145), "Щороку" (221), на місце дії: "Чужиною" (523), "Емігрантське" (319), на жанр твору: "Балада" (311), "Веснянка" (233), "Імпровізація" (55). Частина таких заголовків має фольклорні підвалини, як згадана "Веснянка". А казка "Злидні" не без впливу Лесі Українки присвячена вертким і вчепистим злидням. Взагалі, однолексемні заголовки О.Олеся – не якісь метафори, натяки на зміст.

Лексема, яка фігурує в заголовку, є ключовим словом твору, переважно його головним мотивом. У збірці "Перезва" мовиться про давній весільний звичай. У понеділок, після шлюбної ночі родичі молодої ідуть до батьків жениха з піснями (перезиваються) на святкування.

Про іскру як символ героїзму, а отже і безсмертя, йдеться у вірші "Іскра" (28). А у цікавому вірші "Хвиля" примхлива вередуля "на озері розкішнім" хвиля вміє всіх у себе закохати, а потім кепкувати над закоханими: "Лози мліють, лози сяють, / Лози віти простягають. / Щоб обняти срібну хвилю / І на смерть зацілувать. / Хвиля ж вже далеко ллється / І над лозами глузує: / "Гей, ви, лози кривобокі! / Хай вас люблять комиші!" (46). Поруч з такими жартівливими веселими віршами, як ця "Хвиля", як "Емігрантське" (319), "Скороход" (321), з'являються і печальні, трагічні, трохи містичні вірші "Тіні" (131), "Лебідь" (284) – мабуть найсильніші серед творів О.Олеся з однолексемними заголовками.

49 віршів Олега Ольжича і своїми заголовками, і, головне, своїм змістом фактично протистоять віршам О.Олеся. Тут теж варто говорити про лірику. Але яку? Бойову, грізну, металеву. Могутня сила віршів стає виразником могутності України, виразником могуті Ольжичевої душі. Ніяких квітів, ніякої "Любові". Найбільшу групу однолексемних назв Ольжича складають наймення речовин. І яких! Тут "Камінь" (146, цикл) – символ сили й незламності; "Кремій" (142, цикл) – нелегке, але таке привабливе древнє життя: "Все могутніша мова ріки" ; "Рінь" (32, це й назва першої збірки О.Ольжича) – гравій, галька: "раптом чуєш силу вод рвучку"; "Бронза" (153, цикл) – "Наш пружний крок тверда земля доріг / Стрічає стогоном покори"; "Залізо" (157 цикл) – "ковалі невсипучі ... / Ворожать майбутні походи"; "Порцеляна" (101) – хоч вірш звучить "з шумом балю в голові", військові мотиви присутні й тут; "Алябастер" (96) – йдеться про алебастрову копію древньої мармурової скульптури, одбитої голови дівчини: "І голову одбиту одягла назавжди сила лагоди й принади".

Лише в цьому вірші, єдиному з розглянутих, немає бойового складника, хоч голова все ж відбита...

Як речовини, названі в заголовку, переважно або можуть бути зброєю чи її супроводом, так названі в однолексемних заголовках люди або воїни, що користуються й такою зброєю, або причетні до військових справ: "Галли" (39) – "Ми подолам знов. Ще не одні / Нам скоряться, Над все є вірна криця"; "Готи" (41) – "Мій меч брениць, та чую, що на грані / Мене не зрадять крицеві долоні"; "Полінезійці" (145) – "Солов'ями заб'ються тятиви тонкі / На бенкеті відваги і сили"; "Новобранець" (40) – "Когорта прийшла в село на спочинок"; "Гарматник" (121) – Цілий день батарея гримітиме / По шляхах нерівних"; "Японії" (140) – "Бий їх, кволих, слабких, нездалих, / Остовпілих таких, як ми: привабливість битви затьмарює поетові її мету – і він, виходить, вихваляє загарбника-агресора; "Пророк" (107, 110 – два вірші з такою назвою) – 1) "Я камінь з Божої праці", 2) "І у ямі між львів, і там, для потіхи бенкета, / Нестерпимо сліпучою буде остання хвилина"; "Вікінг" (162) – "Во ім'я непомщених в чужині/ Заточуся під мечами я"; "Ольбієць" (159) – "Завтра ступатимем полем. А стріли, як злива./ Десь кочовник невідомий мою наклада"; "Змовники" (128) – "Наші руки стискають мечі. / Кров прибоєм кидається в скроні"; "Товариш" (160) – "Вся передня сторожа... по ній!.../ Він умер – непоборний – умер!"

З усіх 49 однолексемних заголовків у Ольжича лише один "Світанок" (159) стосується природи. Однак і він теж просякнутий бойовою наснагою: "Я витираю травою / Лезо криваве меча". А на красу природи в таких випадках можна дивитися згідно: "втомлене око / Згідне на чари краси". Тут, здається, пряме заперечення того, що найбільш цінував О.Олесь...

Збірка "Вежі" (1940 р.), з теж однолексемною назвою, включає поему "Городок 1932", один з найбойовитіших творів О.Ольжича ("Там втрат не буває, де жертва – / Здобутий в огні бастіон"), і цикл "Незнаному

воякові" ("Підеш неухильно, підеш до кінця/ І вибух зголосить твій прихід").

Від віршів "Революція" (52: "Набої через плече. / Забиті. Числить. Ледве"), Піхотинець" (53: "Стискає гарячу рушницю / І вперто повзе наперед"/ та Гігантомахія" (113: "Блискучий мечу, рівний і прямий, /Сліпуча думка, наче лезо гостра"), назви яких закономірно ведуть до набоїв та мечів, зброя, битви по суті проходять мало не через усі вірші О.Ольжича, незалежно від їх назв. Ось вони, ще не згадані: "Там, горою, по стернях, величні й страшні, як почвари, /Переходили люди з серцями мідяними!" ("Присвята",49); "Тебе розігне лезами сурем / Невблагана екстаза атентату" ("Робітня, 50), "Обози – обози тільки. /На Захід ідуть і Схід" ("Візія", 63).

В двох віршах з однаковою назвою "Лукреція" (у Ольжича: "Люкреція") йдеться про римлянку Лукрецію, добродісну дружину Л.Т.Коллатина, яку згвалтував син останнього римського царя, етруска Тарквінія Гордого (508-507 до н.е.) і яка через це наклала на себе руки. Це спричинило повстання в Римі, в результаті якого етрусків вигнали з міста. Поет бачить тут першопочтових до створення могутньої Римської імперії – "Щоб полонили море кораблі / І легіони сушу полонили" (104). У другому однойменному вірші мовиться переважно про саму Лукрецію. Це рідкісна у Ольжича героїчно-тужлива історична лірика: "Народе римський! Золотих катів / Скара на горло завтра серце Брута!" (166). Тут, зазначимо, згадується Луцій Юній Брут, легендарний засновник Римської республіки, що жив за 400 років до того Брута, який мав справи з Цезарем.

До віршів бойового скерування належить також твір "Данило": "Князь наказав збирати рать. І знову / Яскольда припадала до ноги" (103). Це перший вірш циклу, що називається жанрово: "Триптих", теж з однослівною назвою. Взагалі, варто підкреслити, що Ольжич, як і більшість поетів епічного скерування думки, любляв заголовки і вживав

їх майже завжди. А вірші "Поворот", одному з найсильніших у поета, з бойовим духом нерозривно пов'язується ніжна лірика, йдеться про поворот князя, вже Ігоря (мотиви "Слова"), з полону: День осінній – наче грецька поволока. / Русь моя! Золототкана Русь! / Вибігайте, припадіть до стремени: / Повернувся князь ваш, повернувсь!" (163)

Власне військовий мотив звучить і в вірші "Метаморфози", де гостро, різко й сатирично викривається московський запроданець, якому "корони із Москви ідуть через Берлін": "Там процес, а мій панок пускає: / "Що Єфремов? Дика голова! / Кожна влада силу ту ламає, / Що її фундамент підрива!" (178). Бойові мотиви віршів з однолексемним заголовком ніби завершує поезія "Полісся". Ці спокійні й прекрасні бори забезпечують спокійне життя замріяних людей. "А далеко-далеко проходять тривожні народи, / І стрічається бурєю зброя у тисячах рук" (161). Але "збуджений порив вперед" кине і нас у степи...

Олег Ольжич – то не лише геніальний поет, а й великий учений. Серед віршів з однолексемними заголовками у нього є два, присвячені наукам – "Геологія" (130) й "Антропологія" (131). Це – поетично розкішні й професійно дуже точні характеристики наук, які були б доречними на вступних лекціях з цих наук: 1) "О, скільки зелені, о, скільки душних злив / У грудочці блискучій антрациту!" 2) "Також наука... Зжалься, Божа Мати!"/ Рахуй і мір'яй, мір'яй та терпи! / Бери, принось з кладовищ черепи". Є й наукова, але можлива лише в поета загальна характеристика розвитку людства ("Межа", 139). Цей розвиток – еволюція: "По рівній грані двох світів ідеш". А ліворуч – то шлях назад: "Від інтелекту через хліб назад до жаху і безсилости клітини. Праворуч же – з дороги еволюції потряпляєш у хаос революції: "А вправо ступиш – прірва і провал... . Одвага ж, коли ти запрагнув. Віра". Мало хто з поетів, ба навіть філософів, так глибоко поринав у суть речей. Хіба що Ліна Костенко...

Мирні настрої, без військового запалу, звучать ще в дев'яти віршах з

однолексемним заголовком. З них один є прямо антивоєнним, причому його думки формулює семиголовий змій-дракон”: Не вступлюся! Туди, де бій розпучливий, / Безголовим впасти під коня...! / Сім голів я маю, надокучливий, / Та єдине серце маю я” (43). Вірші про спокійні, випадкові зустрічі хлопця /ліричного героя з дівчиною – чи то в Україні, “на Дарницькій шосі” (“Пороша”, 103), чи в Індії, де “ростуть платани скраю” (“Шакунтала”, 97). Шакунтала – персонаж індуїстської міфології, дружина царя Душ’янти, її чарівні пригоди описані в “Магабгараті”. Про контакти більшої групи людей, теж без боротьби, йдеться у вірші “Приходили” (151), єдиному з однолексемних, що названий дієсловом, а не іменником. Йдеться про велике переселення народів, про рух різних племен на південь, в район Середземного моря: “Ми не зазнали радості. Були / Їх пестоці рвучкі і небуденні./ Зривалися. Збиралися й ішли”. Про могутню силу релігії: “Якби він був розбійницьким бароном, / На смерть своїх би катував селян... / Він молиться... І ніжно-променисте / Щось світиться з-під дикого чола” (“Молитва”, 124); “О, хвала, хвала Тобі, Христе,/ Іспілилося серце хоре” (“Монастир”, 47).

З великою любов’ю описано спокійне, тихе, рідне Підзамча: “В хатах порушаються люди/ – Ткачі, кушніри, ковалі, – / Шукаючи щастя чи злуди, / І чується запах землі” (“Підзамча”, 94, так називається збірка, видана 1946 р., уже після загибелі Ольжича). При всій бойовитості такого поета лірика не може не прориватися у його вірші, чи не в найбільшій мірі вона заявила про себе у віршах з оригінальними заголовками “Акваріум” та “Диліжанс”: 1) “На листя ти дивишся бліде,/ На черепашку равлика прозору, / І в цю хвилину дівчина пройде/ З школярським ранцем сходами нагору” (48); 2) “І таким чимсь повні – чуєш ти – / Раптом груди і повіки, / Що готовий встати та й піти/ І ніколи не вертать, повіки” (102).

В межах поезії одного автора однолексемні і, приміром, дволексемні заголовки не розрізняються нічим. А ось той факт, що в О.Ольжича більше

заголовків однолексемних, ніж дволексемних (49 і 10, у відсотках 41,8% та 8,6%, а у О.Олеся навпаки: дволексемних – 29 (8,1%), а однолексемних – 21 (6,0%), засвідчує: тяга до лаконізму у Ольжича більша, ніж у Олеся.

Лаконізм Ольжича настільки виразний, що його відзначають, мабуть, усі дослідники його творчості: Л.Винар – “Говорив він коротко... Цю лапідарність вислову О.Кордуби зауважуємо також в його поезії та інших ділянках його діяльності” [2: 208]. Про лаконізм поета говориться навіть спеціально в зіставленні з творами батька: “На відміну від свого батька з його співучою лірикою, Ольжич хотів бути маломовним, простим, кам’яним” – Улас Самчук [2: 205].

Лаконізм у віршах і особливо – у їх заголовках дається важко. Думку висловити тим легше, чим більше слів для того виділено, Історичне скорочення початково довгих заголовків засвідчено практично всіма їх дослідниками. Ще в XVII ст. практично були можливі заголовки художніх творів з десяти і більше слів. Якщо нині заголовок називає тему, ідею чи головного героя, то раніше він зберігав якісь прикмети анотації.

Читач може заперечити: а як же бути з найдавнішими відомими заголовками? Вони ж переважно однослівні "Іліада", "Одіссея" – VIII ст. до н.е. [3: 156] Магабгарата; "Рамаяна" – III–XI ст. [1: 366] тощо. Відповідь, можна думати, полягає в тому, що поява твору і поява його назви в древності не збігалися в часі. Заголовок з’являвся значно пізніше. Твір спочатку виникав без ніякого заголовка, називався якимось шматком свого тексту (він у різних людей міг бути різним, але переважав перший рядок). Для уславлених, тим паче сакралізованих творів назви скорочувалися, уодностайнювалися, а паралельно ці твори почали іменуватися спеціально утвореними чи дібраними словами: "Біблія", "Іліада". Слова "Іліада" та "Одіссея" створив не Гомер – у тексті поем цих слів немає. Це через сто чи більше років якийсь книжник-переписувач вніс ці назви, що винкли в народному вжиткові. А ось "Енеїду" Вергілій писав, коли "Іліада" і її

однолексемна назва давно існували й стали канонізованими. Вергілій просто не міг не назвати свою поему "Енеїда". Фактично тут назва з'явилась ще до написання твору. Давня пародія на "Іліаду" "Batrachomyomachia", відома в українському перекладі з теж однослівною назвою "Жабомишодраківка", написана ще в VI-III ст. до н.е. [1:72] задрісниками Гомера. Тут назва, зрозуміло, народилася разом з поемою і тим же автором.

Таким чином динаміка заголовків зрештою привела до того, що з кінця XIX ст. однолексемний заголовок став престижним і набуває все більшого поширення. Звичайно, для уточнення й конкретизації цього твердження треба мати статистику розмірів заголовка у багатьох авторів багатьох літератур. Робота це тяжка й тривала, але треба ж з чогось починати. Зіставлення заголовків батька й сина – дуже привабливий шлях до такого початку.

Література

1. Мифы народов мира. – М.: Сов. энциклопедия, 1982. – Т.2. – 718 с.
2. Ольжич О. Цитаделя духа. – Братислава; Пряшів; Лондон, 1991. – 243 с.
3. Словарь античности/ Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1989. – 704 с.

Відомості про автора:

КАРПЕНКО ЮРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

член-кореспондент Національної академії наук України

доктор філологічних наук

професор кафедри української мови

Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Домашня адреса:

Французький бульвар, 53, кв. 19

65044 Одеса – 44

Дом. телефон: (8-0482) 60-34-71